

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وصلی الله علی محمد وآله الطاهین

مطالعات قرآن و حدیث

دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث

سال پنجم، شماره دوم / بهار و تابستان ۱۳۹۱

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق (ع)

مدیر مسئول: دکتر رضا محمدزاده

سردبیر: دکتر مهدی ایزدی

مدیر داخلی: محمد جانی پور

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا)

آذرتاش آذرنوش استاد دانشگاه تهران
مهدی ایزدی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
محمدباقر باقری کنی استاد دانشگاه امام صادق (ع)
عبدالکریم بی آزار شیرازی دانشیار دانشگاه الزهراء (س)
احمد پاکتچی استادیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید محمدباقر حجتی استاد دانشگاه تهران
سید حسن سعادت مصطفوی استاد دانشگاه امام صادق (ع)
سید کاظم طباطبایی استاد دانشگاه فرودسی
عباس مصلائی پور یزدی دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
سید رضا مؤدب استاد دانشگاه قم

فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث در تاریخ ۱۳۹۱/۸/۲۴ و طی نامه شماره ۳/۱۸۱۷۲۲
از شماره ۹ موفق به اخذ اعتبار علمی - پژوهشی شده است.

مترجم چکیده‌ها به انگلیسی: دکتر محمود کریمی

مقالات این دوفصلنامه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست.

نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

۲۶۰ صفحه / ۳۰۰۰۰ ریال

امور علمی و تحریریه: دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد

تلفن: ۵-۸۸۰۹۴۰۰۱، داخلی ۳۷۴، نمابر: ۸۸۰۸۰۴۲۴

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)

E-mail: Quranmag@isu.ac.ir

امور فنی و توزیع: مرکز تحقیقات میان رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی، اداره نشریات

داخلی ۲۴۵، نمابر: ۸۸۵۷۵۰۲۵

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

http://mag.isu.ac.ir

E-mail: mag@isu.ac.ir

ابعاد مختلف تحقیق و پژوهش در آموزه‌های دینی

با رویکرد مفهوم‌شناسی

حسین علی رضانی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۹/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۲/۹

چکیده

نخستین گام در تحقق کارآمدی و ثمربخشی هر تحقیق و پژوهشی، شناخت ابعاد مختلف آن است. در این میان، شناخت روش‌های به‌روز و کاربردی این‌گونه پژوهش‌ها، به ویژه در حوزه مطالعات دینی، اهمیت خاصی دارد. مطالعه در آموزه‌های دینی به ویژه در آیات قرآن کریم، در سده‌های اخیر دچار تحولات پرفراز و نشیبی شده است. در این میان پدیدار شدن اندیشه‌های غربی که عموماً بر اساس سنت نامیمون ترجمه و کپی‌برداری و بدون در نظر گرفتن فرهنگ اسلامی - ایرانی بوده، عاملی اساسی تلقی می‌شود.

عدم توجه به ذات و هدف غایی فعالیت‌های پژوهشی و اهمیت تحقیق در مطالعات دینی، باعث شده است تا جامعه علمی در روش‌شناسی دین‌پژوهی، دچار سردرگمی شود. نهایتاً با این اوصاف، بازگشت به آموزه‌های دینی و آیات قرآن به عنوان هدایت‌گر اصلی انسان‌ها به سوی تفکر و تأمل و نحوه صحیح فرایند تحقیق، یکی از کلیدی‌ترین راه‌های شناخت ذات پژوهش است که با بهره‌گیری از ابزارهای مختلف معرفتی، محقق را به سوی پژوهش در حقایق هستی رهنمون می‌سازد.

پرداختن به دیدگاه‌های مختلف در رابطه با پژوهش و تعاریف این فعالیت، بررسی ابعاد آن و همچنین بیان جایگاه واقعی تحقیق در آیات قرآنی از جمله مباحثی است که نگارنده سعی نموده است در این نوشتار مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

واژگان کلیدی

قرآن، دین، پژوهش، روش

* دانشجوی دکتری مهندسی سیستم‌های فرهنگی و مربی دانشکده شهید مطهری (د)

طرح مسئله

انسان به عنوان جانشین حضرت حق در این عالم فانی، امانت‌دار حقیقتی به نام «عقل» است که به وسیله آن می‌تواند به سعادت یا شقاوت برسد. ابزارهای معرفتی به ودیعه گذاشته شده در وجود انسان جهت درک حقایق عالم و کشف مجهولات، محدود به «نبی درونی» یعنی عقل نمی‌شود؛ اما عمده فعالیت پردازش اطلاعات توسط این ابزار صورت می‌پذیرد. در سیر تاریخ، انسان توانسته است علوم مختلف را از بُعد نظری و عملی به اقسام مختلفی تقسیم نماید که پایه و اصول آن‌ها بر محور دوست‌داری دانش و فلسفه می‌باشد.

از دید نگارنده این نوشتار، روش‌مند کردن نحوه تفکر و هدایت ذهن انسان به سوی حل مسائل و معضلات خویش و شناخت ابعاد در حال بسط پیرامونی، تنها از یک مسیر منطقی به نام «روش تحقیق»^۱ عبور می‌نماید؛ بنابراین توجه به این علم یا فن برای تک‌تک افراد جامعه علمی امری ضروری می‌نماید.

البته تحقیق و پژوهش در آیات و قضایای وحیانی دارای آداب علمی ویژه‌ای است و به تبع آن محققین این عرصه باید از مهارت‌های خاصی برخوردار باشند. پویایی و قابل انطباق بودن مباحث دینی، با توجه به شرایط متغیر امروز بشر از معجزات انکارناپذیر آیات قرآنی است. آیات و آموزه‌های دینی انسان را در تمام شئون هدایت می‌نمایند. بر پایه آموزه‌های دینی اسلام، رفتارهای انسان نقش اصلی در شکل‌گیری هویت ثانوی او دارد. کیفیت تصمیم و رفتارهای انسان نیز علاوه بر این که در هویت ثانوی اش اثر مستقیم می‌گذارد، کیفیت زندگی فردی و اجتماعی امروز و فردای او را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

آیاتی مثل: «وَ لَتَنْظُرُنَّ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ» (حشر: ۱۸) و «وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ» (صافات: ۲۴) گویای این حقیقت است که انسان نمی‌تواند بدون توجه به اثرات رفتارها، هر کاری را انجام دهد. او با داشتن نعمت گوش، چشم، حس حقیقت‌جویی، زیادوستی و عقل، مسئول رفتارهای فردی و اجتماعی است و اجازه ندارد بدون دلیل تابع دیگران گردد.

قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تَقِفْ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۶)، یعنی انسان باید با به‌کارگیری این نعمت‌ها و انتخاب بهترین شیوه زندگی، شاکر این نعمت‌ها باشد ولی اکتفا به ظواهر دنیا و تقلیدهای کورکورانه باعث شده که درصد پائینی از مردم این نعمت‌ها را به درستی شناخته و از آن‌ها استفاده نمایند، ولیکن «قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ» (سجده: ۹).

در آموزه‌های دین مبین اسلام، توجه به عقل و ابزارهای شناختی جهت تحقیق و پژوهش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و برای اینکه انسان به درستی بتواند از این ابزارها استفاده کند، رویکرد جدیدی به محقق، ماهیت تحقیق، ابزارهای تحقیق، موانع تحقیق و کیفیت تحقیق دارد. با این اوصاف سؤالات اصلی این نوشتار آن است که تحقیق در آموزه‌های دینی اسلام چه مفهومی دارد و چگونه می‌توان به این حقایق دست یافت؟ هدف اساسی تحقیق در آموزه‌های دینی اسلام چیست و در چه عرصه‌هایی باید تحقیق نمود؟ محقق واقعی کیست و چه ویژگی‌هایی در آموزه‌های دینی اسلام برای یک محقق مطرح شده است؟ و در نهایت اینکه ابزارهای تحقیق در آموزه‌های دینی اسلام چیست و چگونه می‌توان از آن‌ها به درستی استفاده کرد؟

راه‌جویی و راه‌یابی در بستر زندگی، خصیصه‌های است که انسان‌ها همواره در چالش‌های زندگی با آن سروکار دارند. در این وادی، آن‌هایی موفق به راه‌یابی صحیح می‌شوند که بدانند چرا، کجا و چگونه باید تحقیق، گردآوری اطلاعات، استدلال و استنباط کنند. دین اسلام به عنوان کامل‌ترین دین الهی در آموزه‌های خود به صورت‌های مختلف از روزی که بر قلب مبارک پیامبر اسلام (ص) نازل شده است به امر تحقیق توجه نموده است در همین راستا آیات متعددی نازل نموده است.

مفهوم اساسی این آموزه‌ها، توجه به آیات و نشانه‌های الهی و راه‌یابی درست است ولیکن متأسفانه توجه به ظواهر و راحت‌طلبی و یا عدم استفاده صحیح از ابزارهای شناخت باعث شده است که اکثر مردم به این امر مهم توجه نکنند، همچنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ» (یس: ۴۵) و با تأسف اعلام می‌کنند: «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (ملک: ۱۰).

سعی نگارنده آن است تا در این مقاله ضمن پرداختن به ماهیت پژوهش، به حقیقت این امر در آموزه‌های دینی اسلام اشاره نموده و بخشی از ابعاد مختلف آن را مجدداً بازخوانی نماید.

۱. چیستی پژوهش و تحقیق

«تحقیق»^۲ مصدر باب تفعیل از ماده فعل «حَقَّقَ» است. در زبان عربی فعلی که به باب تفعیل رفته باشد، معنایش این است که ماده فعل به تدریج به وجود می‌آید، بنابراین تحقیق به مفهوم لغوی یعنی به تدریج به حق رسیدن. «حق» در لغت به معانی؛ ثابت، موجود ثابت و یا امر ثابتی که انکار آن روا نباشد، آمده است. در علوم مختلف بر اساس اصول و مبانی ثابتی که هر کدام دارند، تعریف خاصی از حق مطرح شده است، ولی همه این تعریف‌ها متضمن مفهوم موجودی هستند که وجودش ضروری است. از این روی در تعریف حق دو معنی مندرج است که در حکم جنس و فصل می‌باشند: آنچه وجود داشته باشد و باید وجود داشته باشد.

بر این اساس حقیقت به امری اطلاق می‌گردد که اولاً وجود داشته باشد و اینکه هستی‌اش مطابق با واقع باشد و مقابل آن کذب و دروغ است. بر این اساس، «باطل» به چیزی گفته می‌شود که وجود نداشته باشد و به دروغ ادعا کنند که واقعیت دارد و هست. در نهایت تحقیق، یک رفتار منطقی و عقلانی است که به تدریج صورت می‌گیرد و هدف غایی آن دست یافتن به اطلاعاتی است که وجود دارند و باید وجود داشته باشند تا مشکلی حل گردد و یا زمینه را برای حل مشکلات فراهم نماید.

بنابراین واژه تحقیق گویای نکات زیر است:

- حق و دست یافتن به آن، هدف غایی تحقیقات است.
- تحقیق به تدریج صورت می‌گیرد و زمان بردار است.
- تلاش و کوشش لازمه تحقیق بوده و برای رسیدن به نتیجه مطلوب باید شکلیا بود.

- تلاش و کوشش برای دست‌یابی به حقیقت ابزار لازم خود را می‌طلبد و استفاده نادرست از ابزار، انسان را از دست‌یابی به حقایق محروم می‌سازد.

- تحقیق، دلالت بر حاصل کار دارد. از این رو نیازمند فاعلی است که آن را انجام دهد، یعنی محقق.

دو هدف اصلی از تحقیق همانا؛ تبیین بین پدیده‌ها و دیگری بالا بردن سطح قدرت پیش‌بینی است؛ اما تعاریف مختلفی از آن ارایه شده است که در این مقاله و در حوزه ادبیات تحقیق ناگزیر از بیان این دیدگاه‌ها می‌باشیم.

پژوهش در گام اول در اموری صورت می‌گیرد که قابل شناسایی توسط یکی از ابزارهای ادراکی انسان باشد، بنابراین «امری که از هر جهت ناشناخته است، قابل طلب نیست»^۳ (ابراهیمی دینانی، ۱۳۶۵، صص ۱۴۰-۱۴۸).

«پژوهش» به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که برای کشف قسمت یا بخشی از مشخصات جهان حقیقی یا مجازی انجام می‌گیرد (مصدق، ۱۳۶۸، ص ۹۳) که عموماً با فعالیت‌های منظمی که به یافتن مسائل معین می‌انجامد، اعم از اینکه حاصل آن، بنیادی یا کاربردی است (سیف نراقی، ۱۳۵۹، ص ۱۱) و با بررسی نظام یافته، کنترل شده، تجربی و انتقادی در پدیده‌ها همراه می‌باشد. روابط احتمالی بین این پدیده‌ها نیز با نظریه و فرضیه هدایت می‌شود (کرلینجر، ۱۳۷۴، ص ۳۱).

«جان دیویی» در خصوص تعریف تحقیق و پژوهش می‌گوید: «تحقیق عبارت است از تغییر کنترل یا هدایت کردن موقعیت نامعین به صورت موقعیتی که از لحاظ مشخصات و روابط، کاملاً معین و ثابت می‌باشد و در وضعی قرار دارد که عناصر موقعیت اصلی به صورت یک کل متحد تغییر یافته‌اند» (دیویی، ۱۳۶۹، ص ۱۳۴).

از نظر عده‌ای، فعالیت‌های پژوهشی دانشمندان در ارزیابی ادعاهای معرفت، دارای دو معیار روایی (اعتبار) منطقی و اثبات تجربی است که از طریق فرایند پژوهش به دست می‌آیند. مراد از فرایند پژوهش نیز برنامه دانشمندان برای تولید معرفت است که دارای هفت مرحله اصلی؛ تعریف مسئله، فرضیه، طرح پژوهش، اندازه‌گیری، جمع آوری داده‌ها و تعمیم داده‌ها است (فرانکفورد و نچماس، ۱۳۸۱، صص ۳۰-۳۱).

قراملکی نیز در تعریف پژوهش چنین بیان می‌دارد: «پژوهش فرایند پردازش اطلاعات، برخوردار از انتظام، متعلق به گستره خاصی از علوم و دارای هویت جمعی است که به نوآوری می‌انجامد» (قراملکی، ۱۳۸۵، ص ۲۹).

پس از تعاریف فوق این سؤال مطرح می‌شود که آیا هر تحقیق و پژوهشی، یک پژوهش علمی است؟ و چرا با وجود محققان متعدد در جوامع بشری، همچنان در این زمینه خلاء وجود دارد. زرین کوب معتقد است: «با وجود این همه محقق، همچنان ادب تحقیق در جامعه سست و بی‌مایه به نظر می‌رسد» (زرین کوب، ۱۳۷۱، ص ۱۲). تأمل در این جمله بیانگر آن است که هر نوع تحقیقی، شایسته و بایسته نیست و هر فردی را عنوان محقق نشاید. اما تحقیق و پژوهش درست چیست و شاخص و ملاک آن کدام است؟

۲. انواع دانش‌های بشری

اگرچه اتخاذ روش درست و رعایت کردن ادب تحقیق امری مهم است و به عنوان شرط لازم بیان می‌شود اما شرط کافی آن این است که بدانیم به کجا می‌رویم، زیرا کارهای بی‌ارزش را خوب انجام دادن، سودی نمی‌رساند (بلانچارد، ۱۳۷۹، ص ۱۰). امام صادق (ع) در این رابطه می‌فرماید: «الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ لَا يَزِيدُهُ سُرْعَةُ السَّيْرِ إِلَّا بُعْدًا» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۳) «بیکن»^۱ نیز معتقد است آدم لنگی که راه راست می‌رود، از دونه چالاکي که راه کج می‌رود، زودتر به مقصد می‌رسد و حتی کسی که راه کج می‌رود، هر اندازه فعال‌تر و تندروتر باشد، به همان اندازه گمراه‌تر خواهد شد (Bacon, 1980, P.1-16 & 58-59). البته هر فعالیت را نمی‌توان فعالیت علمی نامید. «کانت»^۲ بیان زیبایی در ترکیب دانش‌ها و برهم زدن ذات دانش در این روند دارد. وی می‌نویسد: «مرزهای دانش‌ها را اندر هم آمیختن، افزایش دانش‌ها نیست، بلکه ناقص کردن آنهاست» (کانت، ۱۳۶۲، ص ۲۴).

نکته بسیار مهم در توجه به تعلق پژوهش و تحقیق به گستره خاص، این است که تعلق داشتن مسئله به یک دانش معین را هرگز نباید به معنای حصر توجه به روش همان علم و بهره‌نجام از ره‌آورد دیگر علوم دانست. به همین دلیل، تعلق پژوهش به یک گستره، با اخذ روی‌آورد میان رشته‌ای منافات ندارد؛ زیرا این امر که حل کردن

برخی از مسائل، مستلزم توسل جستن به علوم مختلف است، تعلق به گستره معین را نفی نمی‌کند (پوپر، ۱۳۶۲، ص ۸۳).

از زمانی که انسان به خویشتن خویش به معنی فردی و اجتماعی آگاهی یافته است، درباره خود و رابطه خویش با فراتر از خود، تصورات گوناگونی داشته است. در پی این تصورات و به هنگام مطالعه خویشتن نیز روش‌های مختلفی بکار بسته است. به عبارت دیگر، برای شناخت «جهان در انسان» یا «انسان در جهان» «انسان جدای از جهان» به روش‌هایی متمسک شده است که این روش‌ها را می‌توان در جدول ذیل دسته‌بندی کرد:

جدول ۱. انواع دانش و عوامل تأثیرگذار بر آن‌ها

نوع دانش	ابزار	روش	مخاطبین	مسائل
وحيانی	فرشته وحی	مجهول؟	پیامبران	هستی و نبایدها و نبایدها
عرفانی	دل	شهودی	عرفا	اخلاقیات
عقلانی	عقل	قیاسی (کلی)	فلاسفه	فضایای بدیهی و مسلمات
علمی	حواس	تجربی - استقرایی (جزییات)	طبیعیون	فضایای علمی - تجربی
عُرفی	زبان	سینه به سینه	عامه مردم	شکیات و مشهورات

«وحی» در حوزه دین و دریافت حقایق هستی توسط زمینه‌های پاک به نام پیامبران صورت می‌پذیرد و عموماً هدف غایی آن هدایت و رساندن انسان به کمال واقعی آن است.

«عرفان»^۶ نیز از ریشه «عَرَفَ» به معنی شناخت است و آن نوعی از آگاهی و علم حضوری است که جوینده آگاهی (سالک) تلاش می‌کند تا با موضوع شناخت (معلوم) رابطه برقرار کند. در طریق عرفانی، عقل جزیی (عقل محاسباتی کوتاه‌نگر محدود) جایگاهی ندارد و عارفان آن را برای راه سپاری در مسیر حقیقت، ابزاری متزلزل و غیرقابل اتکا می‌دانند. مولانا در همین راستا می‌فرماید:

«پای استدلالیان چوبین بود پای چوبین سخت بی تمکین بود»

آگاهی عرفانی، بصورت مجموعه‌ای از واردات، خواطر، تجربه‌های درونی، اذواق مواجهید و شهود، خود را در قلب سالک آشکار می‌سازد و در نهایت به نوعی وحدت فردی با معلوم (معشوق) نایل می‌آید (استیس، ۱۳۶۷، ص ۷۱) و این همان است که مولانا می‌فرماید:

«یک حمله مردانه مستانه بکردیم تا علم بدادیم و به معلوم رسیدیم»

«فلسفه» نیز با ابزار عقل حرکت می‌نماید و به روش قیاسی به دنبال حل مسائل کلان انسان‌ها است. از زمان کهن، کلمه فلسفه را تقریباً مترادف با علم به کار می‌برده‌اند، چرا که در نگاه فلسفی به جهان، فیلسوف تلاش می‌کند با استدلال، استنباط‌های عقلی و برهان برای مسایل راه‌حل جویی کند و از طریق یک عقل آزاد که مقید به هیچ محدودیت و پیش‌فرضی نیست، تصویر معقولی از جهان ارائه کند.

کلمه «علم» نیز در یک معنا فقط به دانستنی‌هایی اطلاق می‌شود که بر تجربه مستقیم حسی مبتنی باشند. علم در این معنا در برابر «جهل» قرار نمی‌گیرد، بلکه در برابر همه دانستنی‌هایی قرار می‌گیرد که آزمون‌پذیر نیستند.

«اخلاق» (علم خوبی‌ها و بدی‌ها)، متافیزیک (علم احکام و عوارض مطلق هستی)، عرفان (تجارب درونی و شخصی)، منطق (ابزار هدایت فکر)، فقه، اصول، بلاغت و... همه بیرون از علم به معنای دوم آن قرار می‌گیرند و لذا به این معنا همه دانش‌هایی غیر علمی هستند. کلمه «علم»^۷ در زبان انگلیسی و فرانسه معادل این معنای خاص از علم است (سروش، ۱۳۷۵، ص ۱۲).

بر این اساس می‌توان گفت که هدف تمام علوم، شناسایی دنیای اطراف آدمی است. «در این فعالیت سه جزء عمده وجود دارد که عبارت است از: توصیف، کشف نظم و صورت‌بندی نظریه‌ها و قوانین» (دلاور، ۱۳۷۶، ص ۳).

همچنین علم را می‌توان به عنوان ترکیبی از اطلاعات، تجارب، ارزش‌ها و پیش‌زمینه‌های ذهنی و محیطی شخص تعریف نمود که به صورت نهان در اذهان افراد و به صورت عیان در قالب محمل‌های مختلف وجود دارد. اما باید توجه داشت که مطلوب تحقیق و پژوهش «علم»^۸ است نه هر «باوری»^۹.

علم، به تعبیر افلاطونی «باور صادق موجه»^{۱۰} است که منطق‌دانان مسلمان از آن به «تصدیق علمی» تعبیر کرده و آن را به صورت «قول جازم مطابق ثابت» تعریف می‌کنند (ابن‌سینا، ۱۳۳۹، ص ۲۳). باور، هرگونه اعتقاد جازم است، اما باور موجه و مطابق با واقع، «علم» است. در این میان برخی از محققان، به جای «موجه»، برخورداری از «دلیل»^{۱۱} را نیز بیان می‌کنند (Kenny, 1992, P. 19-25).

موجه بودن گزاره‌ها به این معنا است که می‌بایست یکی از چهار قسم ذیل باشند:

- بدیهی یا فطری باشد.

- حدسی باشد.

- مکتسب به طریق اشراق از قوه قدسی باشد.

- مکتسب از فطرت و حدس به وسیله فکر باشد (شیرازی، ۱۳۷۸، ص ۶).

مبانی معرفتی که بر پایه «عرف» بنا نهاده شده است از مقدماتی مانند شبهات و شکیات و گاهاً خرافه سرچشمه می‌گیرد. امور عرفی با توجه به فرهنگ‌ها و جغرافیای مختلف بشری که یک پیش‌زمینه تاریخی^{۱۲} نیز بر آن‌ها اثر قضاوتی گذاشته است، شکل گرفته و سینه به سینه رشد و نمو می‌نماید. این باب معرفتی تقریباً پایه علمی نداشته و صرفاً به عنوان یک جنبه ارزشی و هنجاری در جوامع برای ایجاد همبستگی اجتماعی به‌کار گرفته می‌شود و افسانه‌ها و اساطیر و داستان‌سرایی‌های مختلف اقوام مختلف از آن جمله می‌باشند.

اما یک محقق برای تحقیق در آموزه‌های دینی به ویژه آیات الهی می‌بایست از کدام یک از این ابزار بهره بگیرد؟ و اصولاً ویژگی‌های این قضایای مختلف چیست؟

۳. ماهیت قضایای دینی

قضایای دینی که از آن به «آیه» نیز تعبیر می‌شود از یک منبع الهی سرچشمه گرفته و از طریق وحی توسط پیامبران دریافت شده و در قالب الفاظ و مفاهیم در اختیار انسان‌ها برای سیر تکامل آن‌ها به عالم ناسوتی نازل می‌شود. ماهیت این آیات همانا معناداری و پیام بودن آن‌ها است. «وحی در فرهنگ اسلامی، سخن خداوند با آدم و ارتباط کلامی

خدای مهربان با انسان است، چرا که خدای اسلام، متکلم است و از سر لطف، انسان‌ها را مورد خطاب قرار داده است» (ایزوتسو، ۱۳۶۸، صص ۱۹۲-۲۴۸).

هویت پیام و خبر بودن قضایای دینی، لوازم منطقی و نتایج معرفتی فراوانی دارد. اولین لازمه آن، خاصیت حکایت‌گری گزاره‌های دینی است. آیات قرآنی، تعالیمی هستند که از امری و رای خود حکایت می‌کنند و وجه تسمیه آیه نیز به همین هویت حکایت‌گری دلالت دارد. هر خبری - بر خلاف انشاء - مدعی حکایت از واقع است و خود، متضمن دلالت بر صدق می‌باشد؛ به این معنی که مدعی صدق خود و انطباق حکایت با واقع است (دوانی، ۱۳۷۵، ص ۱۲۲).

خاصیت دیگر هویت این قضایا، این است که هر خبری برای کسانی که با آن مواجه می‌شوند، قابل تصدیق و یا تکذیب است و به تعبیر ابن‌سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق) خبر آن است که گوینده‌اش را می‌توان در آنچه می‌گوید تصدیق یا تکذیب کرد (ابن‌سینا، ۱۳۳۹، ص ۱۵).

این آیات در واقع باید دارای خاصیتی باشند که از آن، پس از جستجو، دلیلی برخیزد. قضایا و آیاتی که برای مخاطبان، خردستیز باشد، پاسخ مثبتی از آن‌ها نخواهد یافت. به همین دلیل، خواجه طوسی در کتاب «قواعد العقائد» سخن نگفتن بر خلاف ظاهر عقل را یکی از ملاک‌های تشخیص نبی از متنبی می‌داند: «و تُعْرِفَ نَبِيَّهِ بِثَلَاثَةِ أَشْيَاءٍ أَوْلَاهَا لَا يُتَرَّرُ مَا يُخَالِفُ ظَاهِرَ الْعَقْلِ...» (طوسی، ۱۳۰۹، ص ۴۵۴).

«آیر»^{۱۳} (۱۹۱۰-۱۹۸۹م) در این رابطه می‌گوید: «به اعتقاد ما، یک قضیه فقط در صورتی برای یک شخص خاص معنای واقعی دارد که آن شخص بداند قضیه ادعا شده در آن جمله را چگونه مورد تحقیق قرار دهد؛ یعنی بداند چه مشاهداتی تحت چه شرایطی باعث می‌شود که ما آن قضیه را به عنوان قضیه‌ای صادق بپذیریم یا به عنوان گزاره‌ای کاذب کنار بگذاریم» (Ayer, 1952, p. 35).

اما چه قضایایی غیرعلمی و کاذب شمرده می‌شوند؟ علامه طباطبایی (ره) در رابطه با این قضایا می‌گوید: «ادراکات اعتباری و معانی، چون زائیده عوامل احساسی است، دیگر ارتباط تولیدی با ادراکات و علوم حقیقی ندارد» (طباطبایی، ۱۳۹۷ق، ص ۹۶). استاد شهید مطهری (ره) نیز در توضیح بیان مرحوم علامه (ره) می‌گوید: «نمی‌توانیم با

دلیلی که اجزای آن را حقایق تشکیل داده است، یک مدعای اعتباری را اثبات کنیم و نیز نمی‌توانیم با دلیلی که از مقدمات اعتباری تشکیل شده، حقیقتی از حقایق را اثبات کنیم... از اینجا روشن می‌شود که عدم تمییز و تفکیک اعتباریات از حقایق، از لحاظ منطقی، فوق‌العاده خطرناک و زیان‌آور است» (مطهری، ۱۳۷۱، ج ۶، صص ۴۰۰-۴۰۱).

۴. جایگاه تحقیق در آموزه‌های دینی اسلام

در فرهنگ اسلامی انسان، تنها موجودی است که در نظام آفرینش، خلقت و نظام آفرینش او در پنج مرحله ذر، رجم، دنیا، برزخ و قیامت شکل می‌گیرد. در طول این سفر تکوینی نفس و واقعیت، انسان بر اساس میزان فعالیت‌ها، سعه وجودی یافته و درجات کمالی را طی می‌کند و در هر دوره با توجه به شرایط فیزیکی که در آن قرار می‌گیرد، ابزار فیزیکی لازم را برای آن می‌سازد.

این فرآیند ابزارسازی یا ماهیت‌گیری در دوره رحم - انعقاد نطفه تا تولد - با توجه به تغذیه معنوی و مادی پدر و مادر شکل می‌گیرد و در دوره دنیوی - تولد تا وفات - با تجسم رفتارهای انسان شکل می‌گیرد (بدن مثالی)، بنابراین در نظام آفرینش ابزار ماهوی هر دوره زیستی انسان در مرحله قبلی ساخته می‌شود و کیفیت آن بستگی به نوع ساختار فیزیکی دارد که در آن شکل گرفته است. در این سفر تکوینی چگونگی و کیفیت زندگی انسان وابسته به ابزاری است که در مرحله قبلی ساخته و با خود می‌آورد: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (مدثر: ۷۴) و «كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينٌ» (طور: ۲۱).

کیفیت بدن انسان در دنیا بستگی به نوع رفتارها و تغذیه‌های پدر و مادر دارد که در دوره رحم شکل گرفته است. به عبارت دیگر، سلامتی جسمی و روانی کودک در موقع تولد تابعی از کیفیت تغذیه‌های مادی و غیرمادی پدر و مادر است. مادر، اختیار و توان این را ندارد که از تأثیر غذای که می‌خورد یا فیلمی که نگاه می‌کند بر بچه‌ای که در شکم دارد جلوگیری کند، ولی این اختیار و توان را به او داده‌اند که از طریق مطالعه و آشنایی با اثرات جسمی و روانی آن‌ها، بهترین مورد را انتخاب نماید تا بچه‌اش در سلامتی کامل متولد گردد.

بنابراین آموزه‌های دینی اسلام گویای این حقیقت است که قانون خلقت، قلم ترسیم چهره انسان را به دست خودش سپرده است که هر طور که می‌خواهد ترسیم نماید. آنچه در آثار اسلامی رسیده است مبنی بر اینکه انسان‌ها در قیامت بر طبق خصلت‌های اکتسابی روحی، نه اندام ظاهری جسمانی، محشور می‌گردند و تنها افرادی به شکل و صورت انسانی محشور می‌گردند که اخلاق و خوی‌های اکتسابی و ابعاد ثانوی روح آن‌ها متناسب با شأن و کمالات انسانی باشد، بیان دیگری از این واقعیت نظام تکوین انسان است.

از نظر قرآن، انسان موقع تولد چیزی نمی‌داند ولی ابزارهایی در اختیار او قرار گرفته است که با به‌کارگیری صحیح آن‌ها می‌تواند بهترین شیوه چگونه زیستن را برای خود انتخاب نماید: «وَاللَّهُ يُخْرِجُكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل: ۷۸). انسان در دنیا با استفاده درست از ابزارهای تحقیق یعنی چشم، گوش، و عقل، صحیح را از ناصحیح تشخیص می‌دهد، هویت و شخصیت خود را می‌سازد و کیفیت زندگی امروز و فردای خود را رقم می‌زند.

قرآن کریم ایمان را بر پایه تعقل و تفکر گذاشته است. قرآن همواره از مردم می‌خواهد از تحقیق و اندیشه به ایمان برسند. از این رو در آموزه‌های اسلام جمود بدتر از جهالت است چرا که ضد روح تحقیق است و این روح مقدس را از مردم می‌گیرد و شاید گفت همانطوری که جمود از جهل زشت‌تر است، حس تحقیق از خود علم مقدس‌تر است.

علم نیز آن‌گاه مقدس و قابل احترام است که با روح تحقیق توأم باشد. روح تحقیق آن‌گاه وجود دارد که بشر به نفس علم و اطلاعات خود معترف باشد. از طرفی یکی از مسائل برآمده از آموزه‌های دینی اسلام، این اصل است که اصول دین تحقیقی است و تقلیدی نیست و بر همه مسلمانان واجب است که از روی تحقیق به اصول دین یقین پیدا نمایند که در مسئله اول تمام رساله‌های عملیه فقها و مجتهدین به این موضوع اشاره می‌شود.

بنابراین آموزه‌های اسلام تقلید در اصول دین را جایز نمی‌داند و ضرورتاً تحقیق را لازم می‌شمارند. به عبارت دیگر همه مسلمانان باید محقق باشند و بدون تحقیق نمی‌توانند اسلام را بپذیرند یعنی پذیرش اسلام، دلیل می‌طلبد که باید از طریق تحقیق به آن دست یافت.

۵. جایگاه محقق از منظر آموزه‌های دینی اسلام

چنانکه می‌دانیم گردآوری، ترکیب و تجزیه و تحلیل اطلاعات، اقدامات اساسی یک محقق است و میزان اعتبار و مفید بودن تحقیق بستگی به میزان واقع‌نگری محقق و عدم دخالت تمایلات شخصی محقق در استدلال‌ها و نتیجه‌گیری وی دارد.

در فرهنگ اسلامی شناخت و آگاهی از حقایق، تنها دلیلی است که انسان می‌تواند از دیگران تبعیت و پیروی کند و این یک امر فطری است. آیه «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء: ۳۶) بیان‌کننده این مطلب است که انسان به چیزی که بدان علم ندارد، نباید معتقد باشد و چیزی را که نمی‌داند، نباید بگوید و کاری که علم به آن ندارد، نباید انجام دهد، زیرا همه این‌ها پیروی از غیر علم است.

آموزه‌های دینی پیروی از اطلاعات مبهم و غیر واقع را نهی کرده است، چرا که پیروی از علم و حقیقت، حکمی است که فطرت بشر آن را امضا می‌کند. فطرت انسان در مسیر زندگی جز رسیدن به واقع و متن خارج، هدفی ندارد. او می‌خواهد به حقایق چنان دسترسی پیدا کند که بتواند قاطعانه بگوید واقع و حقیقت همین است و بس. و این همان فطرت سالم انسانی انسان است که او را به تقلید از علم عالم و متخصص وامی‌دارد و علم عالم را علم خود می‌داند و پیروی از او را در حقیقت پیروی از علم خود می‌شمارد و شاهد این مدعی همان اعمال ارتکازی و فطری مردم است. فرد ناآشنا به راه به راهنما، فرد مریض به تجویز دکتر و ارباب حاجت به اهل صنعت اعتماد می‌کند.

۶. موانع تحقیق از منظر دین اسلام

در آموزه‌های دینی اسلام همه مردم ذاتاً محقق هستند و دنبال حقیقت می‌باشند تا با استفاده از ابزارهای که در اختیار آن‌ها قرار داده شده است، هویت خود را شکل دهند، ولیکن برخی از مردم به دلایل زیر توان استفاده صحیح از آن‌ها را از دست می‌دهند و به ناچار از دست‌یابی به اطلاعات صحیح و درست محروم می‌شوند و طبیعتاً به نتایجی می‌رسند که واقعیت ندارد. برخی از این موارد به شرح ذیل است:

۶-۱. سطحی‌نگری

یکی از عواملی که باعث می‌شود محقق نتواند به اطلاعات درست و صحیح دسترسی پیدا کند، اکتفا کردن به اطلاعاتی است که به راحتی در دسترس قرار می‌گیرد. این عارضه باعث می‌شود از کنار بسیاری از اطلاعات به راحتی عبور کند بدون اینکه به اهمیت و دلالت اطلاعاتی که از دست می‌دهد، متوجه باشد.

در این رابطه قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ» (یس: ۴۵)؛ و هیچ آیه‌ای از آیات پروردگارشان برای آن‌ها نمی‌آید، مگر اینکه از آن روی‌گردان می‌شوند. این سطحی‌نگری باعث می‌شود تحقیق به نتایجی منتهی شود که توان حل ریشه‌ای مشکلات را نداشته باشد و تنها به صورت موقت عوارض را پنهان سازد.

۶-۲. شخصیت‌زدگی

مقهور شخصیت دیگران شدن، آفتی است که پرده بر روی حقایق می‌اندازد و اجازه نمی‌دهد محقق به اطلاعات صحیح دسترسی پیدا کرده و از آن‌ها استفاده کند. نگاهی گذرا به تاریخ مؤید این واقعیت تلخ است که یکی از عوامل مهمی که باعث انحراف مردم از دست‌یابی به اطلاعات صحیح و درست شده است و آن‌ها را به جبهه‌گیری در مقابل حقیقت و واقعیت‌ها واداشته، شخصیت‌زدگی و مقهور شخصیت دیگران شدن بوده است.

نتیجه چنین برخوردی با داده‌ها و اطلاعات مختلف منجر به این می‌شود که انسان امورات کاذب و دروغین را حقیقت پنداشته و در استدلال‌ها از آن‌ها استفاده نماید و براساس استنتاج‌های تحقیقی، سبک و شیوه زندگی و کیفیت مراودات اجتماعی را انتخاب کند. متأسفانه ناثوابی انتخاب‌ها زمانی رخ از پرده بیرون می‌اندازد که دیگر فرصت‌ها از دست رفته است و نمی‌توان گذشته را اصلاح نمود و یا به سختی و با هزینه گزاف صورت گیرد و این جاست که جزء ندای پشیمانی و حسرت از وضع دیگران و یا انگشت حسرت به دندان نتوان گرفت: «یا ویلتی لیئنی لَمْ أُتْخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا» (فرقان: ۲۸).

۳-۶. ظاهر نگری

مهم‌ترین عاملی که باعث می‌شود انسان به ظواهر توجه نموده و آن‌ها را به جای اصل و واقعیت بگیرد، نداشتن شاخص و ملاک است. به عبارت دیگر وقتی محقق نتواند گویه‌های متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق را به درستی شناسایی و احصاء نماید و روایی و اعتبار آن‌ها را بسنجد، در گردآوری اطلاعات به اشتباه سراغ اطلاعاتی می‌رود که در راستای تحقیق او نیست و همین داده‌های غلط است که در تجزیه و تحلیل باعث انحراف می‌گردد.

آموزه‌های دین اسلام برای جلوگیری از این انحراف میزان و معیاری برای پذیرش اطلاعات در اختیار پیروان خود قرار می‌دهد. برای مثال اگر محقق از ابزار مصاحبه و بررسی اسناد به جمع‌آوری اطلاعات می‌پردازد به او تأکید دارد که: «أَنْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ» (متقی هندی، ۱۹۶۵، ح ۴۲۲) و بیان می‌دارد که لازم است همه اقوال مختلف شنیده شود و در نهایت بهترین آن‌ها انتخاب گردد: «فَبَشِّرْ عِبَادِيَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» (زمر: ۱۶-۱۷).

حقانیت و درستی داده‌ها، محتوای سخن و کلام گوینده است نه شخصیت گوینده، چرا که شخصیت حقوقی گوینده و صاحب سند هرچند از نظر اجتماعی در جایگاه معتبری قرار داشته باشد اما نمی‌تواند دلیل حقانیت سخنان او باشد.

۶-۴. جزئی نگری

جزئی نگری یا عدم توجه به تمام ابعاد متغیرهای موضوع تحقیق، یکی دیگر از موانع تحقیق است. اگر محقق در مطالعه تمام ابعاد متغیرهای مسئله را مورد مطالعه و بازبینی قرار ندهد، به طور طبیعی در مقام تجزیه و تحلیل دچار اشتباه می‌شود و به نتایجی می‌رسد که جوابگوی همه مسائل نیست.

ابعاد متغیر یک موضوع وقتی با همدیگر مورد توجه قرار گیرند، می‌توانند یک مفهوم کلی را تداعی کنند، در حالی که اگر تنها بُعدی خاص از آن مورد توجه قرار گیرد، ممکن است مفهوم دیگری چه بسا مغایر با حالت کلی، به ذهن تبادر نماید. به همین دلیل است که قرآن کریم تأکید دارد که همه آموزه‌های دین می‌بایست با یکدیگر پذیرفته شوند: «أَفْتُوْمُنُوْنَ بَبَعْضِ الْكِتَابِ وَ تَكْفُرُوْنَ بَبَعْضِ» (بقره: ۸۵).

این مطلب بیانگر حقیقت مهمی در مباحث معرفت‌شناسی و تحقیق است و عبارت دیگری است از آن که جزئی نگری باعث برداشت اشتباه و غلط می‌گردد. به عنوان نمونه جدا کردن عناصر و ابعاد مذهبی از نهاد بشریت یکی از این اشتباهات تاریخی است که در بستر زندگی غربی رخ داده است. این امر با گذشت سال‌ها آثار زشت خود را هویدا ساخته است.

۶-۵. جمود فکری

ذهنی که تنها به باورهای خاصی اعتقاد پیدا کرده است و یا در اثر مداومت و معاشرت با افراد و اشیاء خاص، تصویر خاصی در ذهن او شکل گرفته باشد و در مقابل اطلاعات مغایر با محتوای ذهنی مقاومت نشان دهد، ذهنی است که از جمود فکری برخوردار است. جمود فکری اصولاً مخالف روح تحقیق است چرا که اصل بدیهی در تحقیق، پذیرش داده‌های مختلف و چه بسا متضاد و انعطاف در مقابل پدیده‌های است که جامعه آماری و جامعه نمونه تحقیق را می‌سازند.

تاریخ زندگی بشر مؤید این مطلب است که افراد متحجر زمانی به حقیقت جمود فکری و وضع نامناسب فکری خود پی می‌برند که از فضای قبلی خارج شده و در شرایط زیستی دیگری قرار گیرند و یا تحول چشم‌گیری در آن‌ها به وجود آید.

امیرالمؤمنین علی (ع) در دوره زمامداری خود با تعدادی از این‌گونه افراد هم‌عصر بوده‌اند. ایشان برای ارشاد این افراد خطبه‌های متعددی ایراد کرده و از آن‌ها درخواست می‌کردند برای مشخص شدن حقانیت ایشان، تحقیق کنند ولیکن مردم آن عصر توجه نمی‌کردند. آن حضرت (ع) علت را در جمود فکری آن‌ها می‌دانستند و می‌فرمودند: «غَدَاً تَرَوْنَ أَيَّامِي وَ يَكْشِفُ لَكُمْ عَنْ سَرَائِرِي، تَعْرِفُونَنِي بَعْدَ خَلْوِ مَكَانِي وَ قِيَامِ غَيْرِي مَقَامِي» (شریف رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۱۴۹)؛ فردا که مرا از دست دادید و فرد دیگری آمد و حکومت را به دست گرفت، متوجه حقانیت من می‌شوید و اسرار برای شما هویدا می‌گردد.

این پدیده زشت تاریخی، جهان بشریت را از سریان علم لدنی محروم ساخت و به جای دست‌یابی به سرچشمه‌های علوم و کشف حقایق هستی به اموری پرداخت که بازگویی آن‌ها نشان از حماقت تاریخی انسان است. تصور کنید اگر از منبع علمی که مدعی واقعی «سَلَوْنِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي» (شریف رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۱۸۹) بود و به راه‌های آسمانی عالم‌تر از راه‌های زمینی بود «فَأَنْتِي بِطُرُقِ السَّمَاءِ أَعْلَمُ مِنِّي بِطُرُقِ الْأَرْضِ» (شریف رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۱۸۹)، مجهولات زندگی بشری سؤال می‌شد و حقایق رخ از پرده پنهان آشکار می‌کرد، قافله زندگی در چه مسیری قرار می‌گرفت و باید گفت آف بر کسانی که قدر نعمت ندانسته و به‌راحتی از آن گذشتند.

۶-۶. عناد فکری

چه بسا اتفاق می‌افتد که محقق در تحقیق خود به نتایجی برسد که مطابق با خواست‌ها و تمایلات فکری و رفتاری او نیست، لذا برای سرپوش گذاشتن بر حقیقت، نتایج را تغییر دهد و برای توجیه آن، اقدام به مهندسی معکوس کند، یعنی اطلاعات را به صورتی در کنار هم قرار دهند که همان نتایج تأیید شود. در مواردی حتی ممکن است بخاطر عناد و دشمنی، از اول بنا را بر محکومیت گذاشته و محدوده نتایج را به‌گونه‌ای تعیین کنند که نتایج از پیش تعیین شده باشند.

اصولاً افرادی که عناد فکری دارند، مثل متحجرین فکری، شایستگی برخوردار از عنوان محقق را ندارند چرا که محقق به کشف حقایق می‌پردازد، نه سرپوش گذاشتن

بر آنها. آموزه‌های دین اسلام نیز به نکوهش جدی این افراد پرداخته است: «وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۴۲).

۶-۷. وابستگی

کیفیت‌گزینش داده‌ها و پردازش آن‌ها در ترکیب اطلاعات و تجزیه و تحلیل آن‌ها از عوامل مهم اثرگذار در ارزیابی تحقیق است. از جمله آفت‌های عمده‌ای که محققین را در این مراحل تهدید کرده و او را به انحراف می‌کشاند، جهت‌گیری ذهنی محقق است. اصل علاقه‌مندی انسان به داشته‌های ذهنی و یا عادت به برخی امور، عاملی است که در صورت عدم کنترل باعث قالب‌بندی ذهنی و برداشت‌های یک‌جانبه می‌گردد. از این روی این حس در طول تحقیق باید کنترل شود تا امکان‌گزینش اطلاعات در راستای محتوای ذهنی محقق از بین برود؛ چرا که آدمی وقتی به ایده‌ای، شخصی، یا چیزی علاقه داشته باشد، باعث ایجاد فیلتر پذیرش موردی در گوش، چشم و ذهن او می‌گردد و فرد را ناخودآگاه به پذیرش داده‌ها و اطلاعاتی سوق می‌دهد که در راستای آن‌ها است.

امیرالمؤمنین علی (ع) در این باره می‌فرماید: «وَمَنْ عَشَقَ شَيْئًا أَعَشَى بَصَرَهُ وَ أَمْرَضَ قَلْبَهُ فَهُوَ يَنْظُرُ بَعَيْنٍ غَيْرَ صَاحِحَةٍ» (شریف رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۱۰۷)؛ کسی که به چیزی عشق می‌ورزد و او را دوست می‌دارد، باعث می‌شود که چشمش کور شود و قلبش مریض گردد و در نتیجه با چشمی به مسائل نگاه کند که درست نمی‌بیند و تنها چیزهای ببیند که مؤید معشوقش باشد و تنها چیزی را بپذیرد که در توصیف او بر آید. از این رو در آموزه‌های دینی اسلام برای رسیدن به واقعیت و قضاوت صحیح، محقق باید خود را از وابستگی‌های ذهنی و فکری و عادت‌ها دور نگه دارد و آن‌ها را به عنوان متغیرهای مزاحم و مداخله‌گر تحت کنترل درآورد یا حذف نماید.

۷. ویژگی‌های یک محقق دین پژوه

در آموزه‌های دینی اسلام محققینی که دارای اوصاف و ویژگی‌های زیر باشند، می‌توان مطمئن بود که در گردآوری اطلاعات همه موارد را بدون توجه به تمایلات نفسانی و

باورهای ذهنی مورد مطالعه قرار داده و جمع‌آوری می‌کنند و در مرحله تجزیه و تحلیل نیز از آنها استفاده کرده و به نتایج تحقیق آنها می‌توان اعتقاد داشت. این موارد به شرح ذیل است:

۷-۱. توکل بر خدا

محدودیت‌های جسمی و روحی انسان همواره او را در بستر زندگی مجبور می‌کند برای انجام کارها به قدرت و نیرویی تکیه کند و از او طلب حمایت نماید و از طرفی به دنبال این است که حامی او کسی باشد که از اوصاف خاصی برخوردار باشد مثل: برخوردار از قدرت و توان بالا، عدم منت‌گذاری در قبال کاری که انجام می‌دهد، حمایتی رایگان، راحت، دائمی، بی‌حد و بی‌قید و همیشه در دسترس.

به همین دلیل در عرف جامعه تلاش می‌شود تا مردم از حمایت همدیگر برخوردار شوند، ولیکن از آنجا که قدرت و توان هر کس منوط به جایگاه خدمتی و تابع شرایط اجتماعی و سازمانی اوست، از این رو در همه موارد نمی‌توان انتظار کمک داشت. مجازی بودن قدرت و اختیارات افراد جامعه و بطورکلی انسان‌ها، باعث شده است که در آموزه‌های دینی اسلام توصیه و تأکید شود که در تمام کارها تنها از خداوند متعال یاری بجوئیم چرا که:

- تنها اوست که بر همه چیز تواناست: «إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (عنکبوت: ۲۰).
- صادق‌تر از او در سخن و عمل به وعده‌ها نمی‌توان یافت: «مَنْ أَصْدَقَ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقَ مِنَ اللَّهِ قَوْلًا» (نساء: ۸۷).
- تنها اوست که توان یاری انسان را داشته و او را به سرمنزل مقصود می‌رساند: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ» (طلاق: ۳).
- کسی که به خدا توکل کند، دیگر نیازی به دیگران ندارد و خدا او را کفایت می‌کند: «وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران: ۱۲۲).
- تنها خداوند است که از خود انسان به او نزدیکتر بوده و همواره با اوست: «أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» (انفال: ۲۴) و «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق: ۱۶).

۲-۷. شجاعت

زمانی که تحقیقی صورت می‌گیرد، انتظار این وجود دارد که محقق بعد از اتمام تحقیق نتایج آن را منتشر نموده و در اختیار مردم و یا سازمان‌های ذی‌ربط قرار دهد، اما گاهی اوقات تنافر و یا عدم تناسب نتایج تحقیق با وضع موجود، عدم رضایت مسئولین به تغییرات، به خطر افتادن منافع گروهی و یا به خطر افتادن جایگاه فردی و اجتماعی محقق باعث می‌شود محقق توان انتشار و بیان واقعیات و نتایج تحقیق را از دست بدهد. در این عرصه محققینی که از صفت شجاعت برخوردار هستند تنش‌های اجتماعی را به جان و دل می‌پذیرند و حقایقی که به آن رسیده‌اند را اعلام می‌کنند: «قُلِ الْحَقُّ وَ إِن كَانَ مُرًّا» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۲۶) گرچه به ضرر خودشان باشد.

۳-۷. دقت در گردآوری اطلاعات

چنانکه می‌دانیم عدم توجه به روایی و اعتبار تحقیق از موضوعات جدی و مهمی است که باعث انحراف تحقیق و نتایج آن می‌گردد. نگاه اجمالی به آموزه‌های دینی ما را با این واقعیت روبرو می‌سازد که از ویژگی‌های بارز محققین این است که در موقع برخورد با اطلاعات بدون توجه به شخصیت گوینده، به محتوای سخن توجه نموده و ارتباط منطقی داده‌ها با متغیرها را ملاک پذیرش آن‌ها قرار دهند: «فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» (زمر: ۱۶-۱۷).

گزینش مواد اولیه تحقیق، منوط به سنجش آن‌ها از حیث شایستگی است و سنجش اطلاعات را می‌توان بر حسب ویژگی‌های متعددی چون ارتباط، صدق، دقت، به‌روز بودن و مستند و مستدل بودن انجام داد (قراملکی، ۱۳۸۵، ص ۱۲۰).

جدول ۲. ویژگی‌های اطلاعات شایسته

ویژگی‌های اطلاعات شایسته	ردیف
مرتبط بودن با موضوع	۱
کافی و کامل بودن	۲
صادق بودن	۳
دقیق بودن	۴
مفهوماً واضح و مصداقاً متمایز بودن	۵
جدید و به روز بودن اطلاعات	۶
مستند بودن	۷
مستدل و قابل دفاع بودن	۸

۷-۴. مقابله با تمایلات نفسانی

جلوگیری از اثرگذاری تمایلات نفسانی در مراحل مختلف تحقیق و یا کنترل آن‌ها از عوامل مهم اعتبار و ارزش‌دهی یک تحقیق است چرا که گردآوری اطلاعات با جهت معین و ترکیب، تجزیه و تحلیل آن‌ها نتایجی به همراه خواهد داشت که در راستای منویات محقق است. به عبارت دیگر خروجی تحقیق نتایجی خواهد بود که جنبه شخصی دارد؛ بنابراین مخالفت و مقابله با این تمایلات از ضروریات یک تحقیق علمی است.

در نگاه آموزه‌های دینی اسلام، نفس آدمی به جهت راحت‌طلبی، همواره انسان را به پذیرش اموری سوق می‌دهد که به آسانی در دسترس باشند، به همین دلیل با کارهای که سختی شرط انجام آن‌هاست به مخالفت برمی‌خیزد و طبیعتاً پیروی انسان از خواهش‌های نفسانی باعث می‌شود که از دسترسی به حقایق باز ماند: «فَأَمَّا آتِبَاعَ الْهَوَىٰ فَيَصِدُّ عَنِ الْحَقِّ» (شریف رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۴۲).

۷-۵. صبر و استقامت

شکیبایی در برابر سختی‌های ناشی از برخورد با نامالیقات و محدودیت‌های تحقیق، از جمله عوامل مهمی است که باعث می‌شود محقق بتواند تحقیق را به پایان برساند.

چالش‌های که تحقیق در عرصه‌های مختلف گردآوری اطلاعات، دسترسی به منابع، کنترل متغیرهای مزاحم و مداخله‌گر تمایلات نفسانی، مشکلات زمان و شرایط محیطی در مقابل محقق قرار می‌دهد، نیازمند صبر، بردباری و حوصله است تا بتواند با سرافرازی و بدون تأثیرپذیری منفی در مقابل آن‌ها، داده‌های مورد نیاز را گردآوری نماید.

این اهمیت باعث شده است تا در آموزه‌های اسلام افرادی که در مقابل مشکلات و ناملازمات از خود صبر و شکیبایی نشان دهند، بهترین‌های مردم شناسانده شوند: «نِعْمَ الْخَلْقُ الَّذِي فِي الْحَقِّ» (شریف رضی، ۱۳۸۰، نامه ۳۱) و بندگان صالح همدیگر را بدان سفارش کنند: «وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» (عصر: ۳).

۶-۷. پشتکار و جدیت

گردآوری اطلاعات کاری است که از طریق مطالعه کتاب‌ها، مصاحبه با نخبگان و تحقیق میدانی صورت می‌گیرد که هر یک از این امور مستلزم این است که محقق تلاش جدی برای دستیابی به منابع و مطالعه آن‌ها انجام دهد و این تلاش وقتی که منابع در دسترس نباشند و یا به زبان دیگری باشند، چند برابر می‌شود. این معنی را به زیبایی می‌توان در کلام امیرالمؤمنین علی (ع) در نهج البلاغه دید که می‌فرماید: «وَلَا يُدْرِكُ الْحَقُّ إِلَّا بِالْجِدِّ» (شریف رضی، ۱۳۸۰، خطبه ۲۹)؛ حق به دست نمی‌آید مگر با تلاش و جدیت.

۸. ابزارهای تحقیق در آموزه‌های دینی اسلام

براساس آموزه‌های دینی اسلام، انسان در وضعیتی متولد می‌شود که علم بالفعل به چیزی ندارد «لَا تَعْلَمُ شَيْئاً»، بلکه نهاد او آکنده از استعدادهاست که استحقاق و ظرفیت شکل‌گیری‌های مختلف را دارد و از طرفی حس جستجوگری در نهاد او و ابزارهای چشم و گوش و... و عقل در نهاد او امکان دستیابی به حقایق و تسلط بر جهان را در اختیار او قرار داده است. در ادامه به طور اجمال به بخشی از ابزارهای تحقیق از نگاه آموزه‌های دینی در ذیل اشاره می‌گردد:

۸-۱. عقل

مجموعه اطلاعات و داده‌های گردآوری شده زمانی به نتیجه می‌رسد و یا امکان استفاده از آن‌ها به محقق داده می‌شود که بتوان اطلاعات را بر اساس مدل و چارچوب منطقی در کنار هم قرار داد و الا جز انباشتی از فیش‌های تحقیق، چیزی برای محقق نخواهد داشت، چنان‌که حروف در چاپخانه و یا انباشتی از مصالح ساختمانی بر روی زمین در صورتی کارایی خود را نشان می‌دهند که با اسلوب و قواعد خاصی به شکل کتاب و ساختمان درآیند. یافته‌ها و داده‌های تحقیق نیز در صورتی اثر و نمود علمی پیدا می‌نمایند که با الگوی مدل مفهومی ادبیات تحقیق در کنار هم قرار گیرند و مورد تجزیه و تحلیل واقع شوند.

تنها ابزار شناختی که این توانایی از عهده آن برمی‌آید، عقل است و براین اساس تحقیق از کسی انتظار می‌رود که عقل داشته باشد و کسی مورد بازخواست و تنبیه قرار می‌گیرد که علی‌رغم برخورداری از این نعمت، از آن استفاده ننماید.

در آموزه‌های دینی اسلام عقل مهم‌ترین ابزار تحقیقی است که در اختیار انسان قرار گرفته است. به فرموده امام محمد باقر (ع) زمانی که خداوند عقل را آفرید از او بازپرسی کرد. به او گفت پیش آی، پیش آمد، گفت باز گرد، باز گشت، فرمود به عزت و جلالم سوگند مخلوقی که از تو به پیشم محبوبتر باشد، نیافریدم و تو را تنها به کسانی که دوستشان دارم به طور کامل دادم و امر و نهی من تنها با تو خواهد بود و پاداش و تنبیه من نیز تنها برای تو خواهد بود: «لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ اسْتَنْطَقَهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبَلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَذْبِرْ فَأَذْبَرَ ثُمَّ قَالَ وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ وَ لَا أَكْمَلْتُكَ إِلَّا فِيمَنْ أَحَبُّ أَمَّا إِيَّيْ إِيَّاكَ أَمْرٌ وَ إِيَّاكَ أَنْهَى وَ إِيَّاكَ أَعَاقِبُ وَ إِيَّاكَ أَثِيبُ» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۰).

۸-۲. بیان و گفتار

بیان و گفتار نعمت دیگری است که خداوند متعال در اختیار انسان قرار داده است که به کمک آن مردم می‌توانند به آسانی با هم ارتباط ایجاد نمایند: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ وَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (رحمن: ۳-۴). انسان به کمک این نعمت الهی توان سخن گفتن پیدا می‌کند و با

دیگران حرف می‌زند و دیدگاه‌های خود را در اختیار دیگران قرار می‌دهد. استفاده از ابزار مصاحبه نیز به همان اندازه که به گوش وابسته است، به بیان و گفتار نیز وابسته است چرا که به کمک گفتار انسان سؤال می‌کند و به کمک گوش پاسخ می‌شوند. به عبارت دیگر افرادی که از نعمت گفتار محروم هستند، مثل افرادی که از نعمت گوش محروم هستند نمی‌توانند ابزار مصاحبه را ابزار تحقیق اعلام نموده و از آن استفاده نمایند.

۸-۳. چشم و گوش

روش مشاهده و مطالعه جامعه آماری به مدد چشم و گوش صورت می‌گیرد، یعنی دو ابزار مهمی که خداوند بعد از آفرینش و تولد انسان در اختیار او قرار می‌دهد: «وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل: ۷۸).

چشم دریچه‌ای است که امکان مطالعه حالات و ابعاد مختلف یک پدیده را برای محقق میسر می‌سازد و بدون این ابزارها دستیابی به بخش عظیمی از حقایق غیرممکن می‌شود، لذا گفته‌اند: «مَنْ فَقَدَ حِسًّا فَقَدَ فَقَدَ عِلْمًا». ^۴ گوش امکان ورود انسان به دنیای مسموعات و آهنگ‌ها را فراهم می‌سازد. آیا بدون این عضو می‌توان از صدای خوش قاری قرآن و موسیقی طبیعت و سخن گوینده و مصاحبه شونده استفاده نمود؟ لذا مصاحبه با جامعه آماری به کمک این عضو کامل می‌گردد.

۸-۴. حس حقیقت‌جویی

نهان انسان دارای چهار بُعد اساسی است که رفتارها و عملکردهای او را تجویز و توجیه می‌کند؛ انسان به مدد حس زیبادوستی، هنر را می‌آفریند و تابلوهای اعجاب‌انگیزی از هنر و مدل‌های مختلف را به تماشا می‌گذارد. به مدد حس کمال‌جویی علوم را به وجود آورد و بر آن پر و بال داده و تخصص‌های متعدد را میسر ساخته است. حس حقیقت‌جویی به او امکان رشد و تعالی را بخشید تا بتواند در عرصه‌های حس کمال‌جویی و زیبادوستی و خداپرستی به تحقیق بپردازد و صحنه‌های شگفت‌انگیزی از دست‌آوردهای علمی را در معرض دید بشریت قرار داده و وارد زندگی سازد.

حال شما تصور نمائید فردی را که حس حقیقت‌جویی را نداشته باشد، آیا به دنبال حقایق می‌رود و سختی‌های آن را به جان می‌خرد؟ به طور یقین جواب منفی است، چرا که این حس حقیقت‌جویی و کشف حقایق است که به انسان جرأت داده و او را برای یافتن حقایق به تحرک وادار می‌دارد.

۸-۵. نوشتن

آموخته‌های انسان در صورت مکتوب نشدن سریعاً به فراموشی سپرده می‌شود، لذا در آموزه‌های دینی توصیه شده است که: « قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ » (مجلسی، ۱۳۵۶، ج ۵۵، ص ۱۲۴)، چرا که ساختار ذهنی انسان به صورتی است که محفوظات تنها برای مدت کوتاهی در بخش خودآگاه باقی می‌ماند و بعد از چند ثانیه به بخش ناخودآگاه منتقل می‌گردد؛ بنابراین در این مدت اگر آموخته‌ها مکتوب و ثبت و ضبط نشوند، دسترسی دوباره به آن‌ها خیلی مشکل و شاید محال باشد.

علاوه بر آن انتقال تجربیات علمی به نسل‌های دیگر تنها با ثبت و ضبط میسر می‌شود. خدای متعال این توان را با قرار دادن قلم و توان نوشتن در اختیار انسان قرار داده است: «الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» (علق: ۴) و به خاطر اهمیت و نقشی مهمی که نگارش در رشد و توسعه تمدن‌های بشری دارد، در قرآن کریم به آن قسم خورده است: «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» (قلم: ۱-۲).

۹. حوزه‌های تحقیق در آموزه‌های دینی اسلام

از نگاه آموزه‌های اسلام به طور کلی صرف انرژی فکری در مسائلی که نتیجه‌ای جز خسته کردن فکر ندارد غیر مجاز و بیهوده شناخته شده است یعنی راه تحقیق برای انسان در آن‌ها باز نیست. همچنین با طرح مسائلی که راه تحقیق در آن‌ها باز است ولی فایده‌ای به حال انسان ندارد، مخالفت شده است، اما حوزه‌های که برای انسان سودمند می‌باشند، مورد تأیید و تشویق واقع شده است چرا که: «فَبَشِّرْ عِبَادِيَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ وَ يَتَّبِعُونَ مَا أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُم أُولُو الْأَلْبَابِ» (زمر: ۱۷-۱۸).

از آیات قرآن استفاده می‌شود که وجود آیات الهی در آسمان‌ها و زمین: «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ» (بقره: ۲۱۹) یا «تِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَاسٍ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (حشر: ۲۱) و نیز تحقیق در امور پیشینیان: «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ» (روم: ۹) بدین منظور است که انسان‌ها تفکر و تعقل کنند.

از سوی دیگر آنان که با دیدن این همه نشانه‌های وحدانیت پروردگار و قدرت مطلقه او تعقل و تدبّر نکرده و در نتیجه سر تسلیم فرود نیاوردند، به شدت مورد نکوهش قرار گرفته‌اند. در حقیقت قرآن کریم سه حوزه کلی برای تحقیق معرفی می‌کند:

۹-۱. طبیعت

نظام آفرینش آسمان‌ها و زمین و بطور کلی طبیعت، عرصه‌ای است که امکان زیست را برای موجودات و انسان فراهم نموده است. از این رو آشنایی با قوانین زیست محیطی و عوامل اثرگذار بر آن باعث می‌شود که انسان با به‌کارگیری آن‌ها زندگی سالم و بهتری برای خود فراهم نماید. اهمیت و نقش به‌سزای این حوزه در زندگی باعث تخصصی شدن آن در رشته‌های متعدد شده است مثل؛ علوم تغذیه، علوم جنگل‌داری و مرتع، علوم کشاورزی، آب، هواشناسی، نجوم. قرآن کریم نیز در این باره می‌فرماید: «قُلِ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُعْزِي الْأَيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ» (یونس: ۱۰۱).

۹-۲. تاریخ

تحقیق تاریخی، شامل مطالعه، درک و شرح رویدادهای گذشته است. هدف از مطالعه تاریخی، رسیدن به نتایجی مربوط به علل، تأثیرات یا روند رویدادهای گذشته است که ممکن است به روشن کردن رویدادهای کنونی و پیش‌بینی وقایع آینده کمک نماید (خاکی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۳).

حوزه تاریخ و توجه به آن در روش تحقیق بسیار حایز اهمیت است؛ چرا که فاصله زمانی، امکان فهم عمیق‌تر و رویت ابعاد ناپیدای امر تاریخی را فراهم می‌آورد. به

گفته جلال آل احمد «هیچ واقعه‌ای را تا صد سال بر آن نگذرد، نمی‌توان داوری کرد، و هیچ‌کس را و هیچ نوشته و یا اثری را» (آل‌احمد، بی‌تا، ص ۱۱).

بستر دیگری که انسان با مطالعه آن می‌تواند به کشف قوانین و سنت‌ها دست یابد و اطلاعات سودمندی برای ماهیت‌دهی به زندگی استخراج نماید؛ زندگی انسان در بستر زمان است. بستری که در آن کیفیت زندگی، گزینش‌ها و انتخاب‌های انسان و نتایج آن‌ها به نمایش گذاشته شده است، که از آن به «تاریخ بشریت» یاد می‌شود؛ چرا که براساس آموزه‌های اسلام قوانین یا سنت‌های خاصی بر نظام زیستی انسان حاکم است که گذشت زمان در آن تغییری ایجاد نمی‌کند: «سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (فتح: ۲۳).

قوانین و سنت‌های که زمان و مکانی نیستند، به عبارت دیگر گذشت زمان چهره آن‌ها را تغییر نمی‌دهد و در هویت آن‌ها آثار کهنگی و بی‌ارزشی ملاحظه نمی‌گردد، بلکه در هر مکان و زمانی توسط هر انسانی به‌کارگیری شوند، نتایج یکسانی خواهند داشت. ثبات این سنت‌ها و قوانین تکوین باعث شده است که بستر تاریخ به مثابه آزمایشگاهی به نمایش رفتار حکومت‌ها، سازمان‌ها و انسان‌ها تبدیل گردد که در آن به وضوح می‌توان نتایج رفتارها را مشاهده نمود. این ویژگی تکوینی، توان و امکان مطالعه آن‌ها را برای انسان فراهم نموده است که می‌تواند با تحقیق در حوادث گذشته و کشف علل وقوع آن‌ها و آشنایی با کیفیت زندگی گذشتگان و تحولاتی که در آن‌ها رخ داده است، مسیر و شیوه زندگی خاصی انتخاب نماید که خوش عاقبتی را برای او رقم زند: «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (آل عمران: ۱۷۳).

انسان عاقبت‌اندیش و منطقی با مطالعه در آثار پیشینیان که از او بسیار تواناتر بودند و بیش از او در زمین کشتزار و کاخ و عمارت برافراشتند، ولی سرانجام به کیفر گناهانشان دچار عذاب الهی شدند و از قهر و انتقام خدا هیچ‌کس نگه‌دارشان نبود و آنچه اندوختند، آن‌ها را از مرگ و هلاکت حفظ و حمایت نکرد، باید عبرت آموزد و راه اشتباه آن‌ها را تکرار نکند و الا دچار همان عذاب الهی خواهد شد: «أُولَئِكَ يَسِيرُوا فِي

الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَاراً فِي
الْأَرْضِ فَأَحَدَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَ مَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ» (غافر: ۲۱) و «أَفَلَمْ يَسِيرُوا
فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَ أَشَدَّ قُوَّةً وَ آثَاراً
فِي الْأَرْضِ فَمَا أَعْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (غافر: ۸۲).

این حوزه نیز به رشته‌های مختلف علمی تقسیم شده است مثل: جامعه‌شناسی،
رشته‌های مختلف تاریخ و... که تحقیق در هر یک از آن‌ها از نظر آموزه‌های دینی
اسلام مورد تشویق واقع شده است.

ناصر خسرو نیز در همین زمینه آینه زمان را بهترین آموزگار انسان می‌داند:

مرا این روزگار آموزگار است که زین به نیست‌مان آموزگاری
(ناصرخسرو، ۱۳۵۳، ص ۵۰۳)

و به همین دلیل، رودکی از فردی که نمی‌تواند گذر زمان را معلم قرار دهد، ناامید
است که بتواند از امر دیگری درس بگیرد:

هر که ناموخت از گذشت روزگار نیز ناموزد ز هیچ آموزگار
(میرزایف، ۱۹۵۸م، ص ۵۵۰)

۹-۳. انسان

انسان شناسی حوزه دیگری است که دین اسلام تحقیق در آن را مورد تشویق قرار
داده است: «سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ إِنَّهُ الْحَقُّ» (فصلت: ۵۳).
انسان برای اینکه بتواند خوب زندگی کند در مرحله اول خودش و سپس محیطی که
در آن زندگی می‌کند را باید بشناسد تا بتواند براساس آن برنامه‌ریزی نماید. مطالعه
حوزه طبیعت، شرایط فضای زندگی دنیوی و حوزه تاریخ، قوانین حاکم بر نظام زیستی
را در اختیار انسان قرار می‌دهد اما این اطلاعات زمانی به نفع انسان تمام می‌شود که با
ارائه شناخت صحیح از ابعاد وجودی انسان بتواند از یافته‌های دو حوزه طبیعی و
تاریخی در جای مناسب استفاده نماید.

اهمیت این حوزه به خاطر تأثیر شگرفی که در زندگی انسان بر جای می‌گذارد به
رشته‌های متعدد در دو عرصه روان‌شناختی و فیزیولوژیکی تقسیم شده است که تحقیق

در هر یک از آن‌ها نه تنها مورد توجه آموزه‌های دینی است، بلکه نسبت به آموزش و تعلیم آن‌ها سفارش‌های متعددی شده است که اختصار مقاله اجازه اشارت به آن‌ها را گرفته است.^{۱۵}

در روایات نیز تحقیق و تفحص موجب صفا و نورانیت عقل، ایمنی از لغزش‌ها، حسن عاقبت، بیداری و حیات قلب دانسته شده است. روایات مأثوره از اهل بیت عصمت و طهارت (ع) تحقیق و جستجو را موجب استحکام علم و دانش و رسیدن به دانش‌هایی که نسبت به آن‌ها دسترسی نداشته، دانسته و اساس علم را در سایه اندیشه می‌دانند.^{۱۶}

در بُعد عبادی نیز عملی به عنوان عبادت مورد تکریم و ارزش است که همراه با جستجو و اجتهاد باشد. امام صادق (ع) فرموده‌اند: «لَيْسَتْ الْعِبَادَةُ بِكَثْرَةِ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ وَ إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۵). همچنین تفکر در ملکوت و آسمان‌ها و زمین از جمله عبادت مخلصین برشمرده شده است.

بنابراین با توجه به فرصت اندک زندگی دنیوی و عمر کوتاه انسان‌ها، شایسته است هر فردی با اندیشیدن در زندگی گذشتگان تجربه‌ای را کسب نموده، گویا همه آنان را درک نموده و در جمع آنان حضور داشته است، چنان‌که حضرت علی (ع) در سفارش خویش به امام حسن (ع) می‌فرمایند: فرزندم، من گرچه به اندازه گذشتگان عمر نکرده‌ام و لیکن با تفکر و نگریستن در اخبار و احوال آنان، تجربه‌ای را به دست آوردم که گویا به اندازه همه آنان عمر کردم (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۰، ج ۷، ص ۵۴۵؛ شریف رضی، ۱۳۸۰، نامه ۳۱).

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از مباحث ارائه شده نشان‌دهنده این نکات اساسی است که علم بما هُوَ علم چیزی نیست که به راحتی به دست آید. طرح مسئله و درگیر شدن ذهن با یک مسئله اساسی، انسان را وادار می‌سازد در راه حل آن، گام‌های منطقی شناخت مسئله، جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها، تجزیه و تحلیل، ارائه راه‌حل‌های مختلف و در نهایت ارزیابی و انتخاب بهترین راه‌حل را طی نماید.

اراده معطوف به حل مسئله و عدم قضاوت و آزاداندیشی دو اصل دیگر از اصول فعالیت‌های پژوهشی است. خالی کردن ذهن از هر نوع پیش‌زمینه‌ها و درگیر کردن ذهن به مسئله، باعث می‌شود تا راه‌های جدیدی برای دریافت حل مسئله مورد نظر پدیدار شود. تحقیق و پژوهش حقیقی آن نیست که از تلاش‌های دیگران بهره گرفته و با کمی دخل و تصرف آن را به تملک خویش درآورد؛ بلکه باید با روحیه‌ای خلاق در ساخت ایده‌های نو و کشف مجهولات و گسترش دایره معلومات نوع بشر تلاش نمود، چرا که «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (عنکبوت: ۶۹).

تحقیق و پژوهش تجسم عینی و بیرونی حس حقیقت‌جویی انسان است. انسان به کمک تحقیق در کنار دست‌یابی به نیازمندی‌های زندگی و ایجاد بستر زندگی خوب در دنیا، می‌تواند بهترین چهره ملکوتی بر اندام مثالی خویش ترسیم نماید. آموزه‌های دینی اسلام با تأکید بر اهمیت تحقیق و نقش به‌سزایی که در نتایج آن زندگی دنیوی و اخروی او دارد، انسان را به این واقعیت رهنمون ساخته است که استفاده درست از این ابزار با در نظر گرفتن نکاتی چند، ممکن و قابل دسترسی است.

نکاتی چون؛ تحقیق به مفهوم دست‌یابی تدریجی به امور وجودی است که در عالم واقع وجود دارند و باید وجود داشته باشند؛ انسان تنها زمانی به حقایق دست خواهد یافت که برای آن تلاش کند و نسبت به مشکلات آن از خود صبر نشان دهد؛ همه انسان‌ها بدون استثناء محقق هستند ولی موانعی مثل: سطحی‌نگری، ظاهرنگری، شخصیت‌زدگی، وابستگی، جمود فکری، عناد فکری و جزئی‌نگری او را از دست‌یابی به حقایق محروم می‌سازد؛ محقق راستین به کسی اطلاق می‌شود که دارای پشتکار در کار تحقیق، شکیبایی در برابر نامالایمات تحقیق، شجاعت در بیان یافته‌های تحقیق، مقابله با تمایلات نفسانی، توکل و نصرت‌جویی تنها از خدا و دقت لازم در گردآوری اطلاعات داشته باشد؛ ابزارهای که به وسیله آن‌ها تحقیق صورت می‌گیرد عبارت است از: عقل، حس حقیقت‌جویی، چشم و گوش، بیان و گفتار و کتابت یا توان نوشتن و در نهایت اینکه حوزه‌های که آموزه‌های دینی اسلام تحقیق در آن‌ها را مورد تشویق و تأکید قرار داده است عبارت از طبیعت، تاریخ و انسان می‌باشد.

یادداشت‌ها

1. Methodology of Research
2. Research

۳. «توجه‌الطلب نحو ما لایخطر بالبال بوجه، محال»

4. Bacon
5. Kant
6. Mysticism
7. Science
8. Knowledge
9. Believe
10. True Justified Believe
11. Reason
12. Back Ground
13. Ayer, A.J

۱۴. سخنی مشهور که منصوب به ارسطو است.

۱۵. برای مطالعه بیشتر در این رابطه رجوع کنید به: (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۴۰؛ مجلسی، ۱۳۵۶، ج ۷۱، ص ۳۱۸؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۰، ج ۷، ص ۵۳۹).

۱۶. برای مطالعه بیشتر در این رابطه رجوع کنید به: (مجلسی، ۱۳۵۶، ج ۶۹، ص ۹؛ شریف رضی، ۱۳۸۰، حکمت ۱۱۳).

کتابنامه

قرآن مجید.

آل احمد، جلال (بی‌تا)، سرکه نقد یا حلوائ تاریخ، ارزیابی شتاب‌زده، تهران: انتشارات فردوسی.

ابراهیمی دینانی، غلام حسین (۱۳۶۵)، قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ابن سینا، حسین ابن عبدالله (۱۳۳۹)، الاشارات و التنبيهات، تصحیح محمود شهابی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

استیس، و.ت (۱۳۶۷)، عرفان و فلسفه، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: سروش.

ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۶۸)، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

بلانچارد، کن (۱۳۷۹)، مدیریت بر قلب‌ها، ترجمه عبدالرضا رضایی نژاد، تهران: نشر افرا.

- پوپر، کارل ریموند (۱۳۶۲)، *حُدس‌ها و ابطال‌ها*، ترجمه احد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- خاکی، غلامرضا (۱۳۷۹)، *روش تحقیق در مدیریت*، تهران: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد (سمت).
- دلاور، علی (۱۳۷۶)، *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، تهران: انتشارات رشد، چاپ دوم.
- دوانی، جلال‌الدین (۱۳۷۵)، «نَهَائَةُ الْكَلَامِ فِي حَلِّ شُبُهَةِ جَذْرِ الْأَصَمِّ»، تصحیح و مقدمه احد فرامرز قراملکی، نامه مفید، شماره ۵.
- دیویی، جان (۱۳۶۹)، *منطق: تئوری تحقیق*، ترجمه علی شریعتمداری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۱)، *یادداشت‌ها و اندیشه‌ها*، تهران: نشر اساطیر.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۵)، *علم چیست، فلسفه چیست؟*، تهران: موسسه فرهنگی صراط، چاپ دوازدهم.
- سیف نراقی، نادر (۱۳۵۹)، *روش‌های تحقیق در علوم انسانی*، تهران: سروش.
- شریف رضی (۱۳۸۰)، *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، تهران: به نشر، چاپ سوم.
- شیرازی، صدر المتألهین (۱۳۷۸)، *التنقیح فی المنطق*، تصحیح غلامرضا یاسی‌پور، تهران: بنیاد حکمت اسلامی ملاصدرا.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۷ق)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، به کوشش سیدهادی خسروشاهی، قم: مرکز بررسی‌های اسلامی.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۰۹)، *قواعد العقائد در تلخیص المحصل*، به همت عبدالله نورانی، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- فرانکفورد، چاوا؛ نجماس، دیوید (۱۳۸۱)، *روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی*، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران: انتشارات سروش.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۵)، *روش شناسی مطالعات دینی*، مشهد: انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- کانت، ایمانوئل (۱۳۶۲)، *سنجش خرد ناب*، ترجمه میرشمس‌الدین ادیب سلطانی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

کرلینجر، آلفرد (۱۳۷۴)، مبانی پژوهش در علوم رفتاری، ترجمه حسن پاشا شریفی و جعفر نجفی‌زند، تهران: نشر آوای نور.

کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۷)، اصول کافی، ترجمه سیدمهدی آیت‌اللهی، تهران: انتشارات جهان آرا.

متقی هندی، حسام‌الدین (۱۹۶۵م)، کنز العمال، بیروت: طبع موسسه الرساله.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۵۶)، بحار الانوار، قم: دفتر انتشارات حوزه اسلامی، چاپ دوم.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۰)، میزان الحکمه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ چهارم
مصدق، محمدعلی (۱۳۶۸)، مقدمه‌ای به روش تحقیق، کرمان: نشر موسسه مدیریت کرمان.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۱)، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا.

میرزایف، عبدالغنی (۱۹۵۸م)، ابو عبدالله رودکی (آثار منظوم رودکی)، روسیه: استالین آباد.

ناصر خسرو (۱۳۵۳)، به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران: سروش.

Ayer, A.J. (1952), *Language, Truth and Logic*, New York: Power Book's.

Bacon, Francis (1980); *The new Organon*, ed. By Fulton H. Anderson, New York: Power Book's.

Kenny, Anthony (1992); *What is Faith? Essays in the Philosophy of Religion*, England: Oxford University Press.